

Кожобекова Ж.Б.

Түрік қағанаты мемлекеттілік мәселесінің ХХ ғасырдың 30-60 жылдарындағы зерттелуі

Мақала ортағасыр түрік халықтарындағы мемлекеттік мәселесі жайлы сөз қозғаған ғалымдардың пікірлерін талдауға арналған. ХХ ғасырдың 30-60 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізген С.В. Киселевтің, С.П. Толстовтың, Н.Н. Козьминің, А.Н. Бернштамның, М.И. Артамоновтың түрік тарихына арналған еңбектеріндегі түрік мемлекеттілігі мәселесі салыстырыла қарастырылады. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың ортасында түрік мемлекеттілігі жайлы ой қозғаған шет ел ғалымдары А. Тойнбидің, О. Латтимордың, Р. Груссенің пікірлері талданады. Осы уақыттағы кеңестік зерттеушілердің негізгі тұжырымдары көшпелі қоғамдағы мемлекеттілік таптардың пайда болуы нәтижесінде орын алған деген ойға келіп саяды.

Түйін сөздер: Түрік мемлекеттілігі, Кеңестік тарихшылар, Шетел тарихшылары, Таптық көзқарас.

Kozhabekova Z.B.

Problems of Turkic statehood in the works of Soviet historians

The article provides a brief overview of the historiography of medieval Turkic statehood. The chronological framework of the study is 30-60 years of the twentieth century. Are given the conclusion of Soviet historians-turkologist about statehood of Turkic peoples. We try to make comparative analysis of the works of Soviet scholars like S.V. Kiselev, S.P. Tolstov, N.N. Kozmin, A.N. Bernshtam, M.I. Artamonov. And also considered the work of foreign historians such as Arnold Toynbee, O.Lattimor, R.Grusse, who in turn tried to solve the problem of the emergence of Turkish statehood.

Key words: Turkic statehood, Soviet scholars, foreign historians.

Кожобекова Ж.Б.

Вопросы тюркской государственности в работах советских историков 30-60-х годов ХХ века

В статье дается краткий историографический обзор средневековой тюркской государственности, хронологические рамки исследования – 30-60 годы ХХ века. Приведены заключения советских историков, занимавшихся тюркологией о государственности тюркских народов. Дается сравнительный анализ работ таких советских исследователей, как С.В. Киселев, С.П. Толстов, Н.Н. Козьмин, А.Н. Бернштам, М.И. Артамонов. А также рассматриваются работы зарубежных исследователей, таких как А. Тойнби, О. Латтимор, Р. Груссе, которые, в свою очередь, попытались решить проблему возникновения тюркской государственности.

Ключевые слова: тюркская государственность, советские ученые, зарубежные историки, классовая идеология.

**ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ
МЕМЛЕКЕТТІЛІК
МӘСЕЛЕСІНІҢ
XX ҒАСЫРДЫҢ
30-60 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ЗЕРТТЕЛУІ**

Жалпы Сталиндік жүйе орнағанға дейінгі кезеңдегі Орталық Азиядағы ежелгі және орта ғасырлардағы көшпелі халықтардың тарихын зерттеуде біршама болсын эволюционистік теория байқалып, ғалымдар көшпелілерде мемлекет қалыптасуы барысында қандай әлеуметтік құрылым алдыңғы қатарда жүрді, қалыптасушы биліктің сипаты қандай және көшпелі мемлекеттердің құрылу себептері тәрізді сұрақтардың шешімін табуға тырысқандығы байқалады. Зерттеушілер көшпелі мемлекеттің қалыптасуы ретінде ру-тайпалық құрылымның, олардың ішіндегі ақсүйектер мен қарапайым халықтың арасындағы күрестің және жеке тұлғалардың, яғни ру көсемдерінің ықпалын басты назарда қарастырған.

Ал осы кезең Еуропада жеке шығыстанушылық бағыттың қалыптасуымен тұспа-тұс келеді. Шығыс халықтарының тарихын, географиясын, тілін және т.б. зерттеуге бағытталған арнайы орталықтар құрылады. Бірақ олардың көпшілігінде көшпелілікті зерттеу шектеулі түрде болып, көшпелі қоғам артта қалған, ру-тайпалық сипаттағы ұйым ретінде суреттелді.

Зерделеніп отырған мәселені қарастырушы ғалымдардың ізденістері, әсіресе кеңестік мектеп өкілдерінің негізінен сол кездегі саяси биліктің шырғауы аясында жүргізілді деп тұжырым жасауға болатындай. К.Г. Ахсановтың сөзімен айтсақ, осы кезеңдегі зерттеулер Сталиннің көзқарастарымен өлшеніп, түркология саласында тарихи материализм жорамалдарына сүйенген ғалымдар жетекші орынға шығады [1, с. 43]. Егер XX ғ. 20-жылдарына дейінгі зерттеулердің басты мақсаты сол кездегі Ресейдің Азиялық бөлігіндегі халықтар жөнінде деректер мен мәліметтер жинақтау болса, ендігі кезеңде идеологиялық сипаттағы міндеттер мен таптық күрестің мәселелері алдыңғы орынға шығады. С.П. Толстовтың пікіріне сүйенер болсақ, ендігі жерде тарихи зерттеудің сәттілігіне кеңестік Шығыстың көшпелі және жартылай көшпелі ауылдарының әлеуметтік жаңғыртпасы мен еңбекшілер бұқарасының империализмге қарсы жемісті күресі байланысты болды [2].

Осы бағыттағы алғашқы еңбектер қатарына С.В. Кисилевтің Минусин қазаншұңқырында жүргізген археологиялық зерттеулері нәтижесінде жарияланған «Разложение рода и феодализм на Енисее» атты мақаласын жатқызамыз [3]. Ол археоло-

гиялық мәліметтерді талдай келе, сол мәдениетті қалдырушы қоғамның феодалды құрылыста болғандығын жазады [3, с. 27-29]. Ал, көшпелілердегі мемлекеттілікті қарастыру барысында С.В. Киселевтің өзіндік ұстанымы болды. Оның пікірінше, ғұндардан басталған рулық ыдырау ежелгі түрік қоғамында жалғасын тауып, құлдарды пайдалану қоғамдық құрылыста өзгеріс әкелген. Мұнда ақсүйектер қатардағы көшпелілерден қарсылық көріп, соның нәтижесінде ежелгі түрік ақсүйектерінің бірігуі, яғни түрік мемлекеті «мәңгілік ел» қалыптасқан. Зерттеушінің пайымдауына, «түрік елі» дегеніміз – бір шақтағы мемлекеттік құрылым және ақсүйектер ұйымы. Сонымен қатар ол түріктердің жаулап алу соғыстары қатардағы көшпелілерді өздеріне бағындырғысы келетін ақсүйектер мен оларға қарсы топтың арасындағы белгілі бір мәміле болған. Жорықтардың сәтті аяқталуы қоғам ішіндегі күресті уақытша тоқтатып, оған қатысушы ақсүйектер мен қатардағы жауынгерлерге үлкен олжа әкелген [4, с. 505].

Қарастырылып отырған мәселе бойынша пікірталасқа толы тұжырымдар қатарына С.П. Толстовтың көшпелілердегі жер заңды түрде қауым меншігінде болғанымен, шындығына келгенде жерді малы көп адам пайдаланды деген пікірін жатқызуға болады [5]. Ғалым өзінің негізгі ұстанымында таза көшпелілер болған емес, оларда отырықшылық пен егіншіліктің белгілері кездесетіндігін алдыға тартады. Сонымен бірге оның пікірінше, кез келген қоғам өзінің даму сатысында құлиеленушілік формациядан өткен. Осыған қатысты былай дейді: «Қолдағы материал бойынша Орталық Азия көшпелілерінің тарихында екі құлиеленушілік саты болған: ерте кезеңіне – ғұндар, соңғы кезеңіне – VIII-IX ғғ. феодализмге өту нышандары байқалған үдеріс моңғол жаулап алушылығымен толық аяқталды» [5, с. 179]. С.П. Толстовтың ойынша, таптық қоғам – тайпалық территорияда құрылуы мүмкін емес. Ол кеңеюді қажет етеді, соның нәтижесінде жаулап алу соғыстары жүрген. Ал жаулап алу соғыстарының өзі, оның пікірінше, екі этностың қақтығысы емес, керісінше этногенез үдерісінің жарқын көрінісі екендігін К.Г. Ахсанов атап өтеді [1]. Ал түрік қағанатындағы мемлекеттік құрылым он екі көшпелі тайпадан құралған одақ түрінде болып, олар өздерінің әкімшілік құрылысын толық сақтаған, тек салық төлеумен шектелген тайпалар мен қала-мемлекеттердің үстінен қараған [2, с. 193]. Түрік қағанатының өзі көшпелі тайпалардың одағын құраған ірі әрі күрделі саяси бірлестік. «Ел» – ұғымын С.П. Тол-

тов ежелгі саяси түсінік бойынша мемлекет деп аударып, оның аумақтық ұғымға қатыссыз екендігін айта келіп, ежелгі гректік «полис» терминімен байланыстырады. Одан әрі ол ежелгі түрік қоғамының әлеуметтік жағынан біртекті еместігін сипаттай отырып, олардағы ру-тайпалық ақсүйектер тобын жіктейді: бірлестіктің әскери көсемі – қаған, қағанаттың жоғарғы билік өкілдері – шад және ябғу, тайпа басшылары – бектер, ру көсемдері – тархан [6]. Сонымен қатар зерттеуші ежелгі түрік қағанатында әлеуметтік теңсіздіктің болғандығын Абрүй жөніндегі аңыздың негізінде дәлелдеуге тырысады. Оның көзқарасы бойынша, Абрүй бастаған қозғалыс төменгі таптың ежелгі түрік ақсүйектерінің оларды кіріптар етуіне қарсы бағытталған күрес белгісі [7]. Жалпы С.П. Толстовтың қай еңбегін алсақ та, оның пікірінше, ортағасырлық көшпелі халықтарда рулық жүйе, құлиеленушілік және феодалды қатынастардың түрлі формалары қатар жүрген.

Осындай бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі Н.Н. Козьмин болды. Оның «Классовое лицо «Атысы» Йоллыг-Тегина, автора орхонских памятников» атты мақаласында түріктердің қоғамдық қатынастарына анықтама береді. Онда ол В.В. Бартольдтың түрік қоғамы демократиялы болды деген пікіріне қарсы шыға отырып: «Бүкіл түрік жері әлеуметтік жағынан біртекті топты құрайтын, шаруашылығы мен саяси күші жағынан әртүрлі бектер арасында бөліске түсті. Қаған дегеніміз – задында бәрінен күшті әрі қуатты бек, ал қалғандары өздерінің иеліктерінде кіші бектер болды. Оның маңайына оғандары мен оғұштар және құлдар мен шаруалар топтасқан. Рулық қатынастар жөнінде айту мүмкін емес. Бектер мен қара халық бір-біріне қарама-қайшы қойылған...», – деген қорытынды жасап, ежелгі түрік қоғамы феодалды-ақсүйектік сипатта болғандығын алдыға тартады [8]. Сонымен бірге осы мақаласының соңында ежелгі түрік мемлекетінің қалыптасуын Батыс Еуропадағы франктер мемлекетімен қатар жүргендігін салыстыра отырып, ортада жатқан қашықтыққа қарамастан екі мемлекетте де бірқатар ұқсастықтар бар екендігін тамсана жазады [8, с. 276].

Осы автор өзінің «К вопросу о турецко-монгольском феодализме» деген кітабында түріктерде демократия болды деген зерттеушілерді одан ары сынға алады. Ежелгі түріктер, тіпті олардан бұрынғы ғұндардың өзі ескі рулық қатынаста өмір сүрмегендігін атап өте отырып Н.Н. Козьмин ойын төмендегіше жалғайды: «Түрік мемле-

кеті жеке адамдардың, жекелеген отбасылардың бірлестігі емес. Бұл иерархиялық саты бойынша жоғары өрлеп келе жатқан қоғамдық ұйымдардың бірлестігі болды. Мемлекеттік құрылым ыдыраған кезде оның ұсақ немесе ірі бөлшектері жаңа бір құрылымға бірігетін. Бірақ олар Бартольд пен Владимирцов есептегендей қандас немесе тілі мен дәстүрі жағынан ортақ бірлестіктер болған жоқ» [9]. Зерттеушінің тағы бір пікірі бойынша түріктердің билік жүйесі сауда жолдарының торабында орналасқан қалаларда орныққан. Яғни олар гурхан, илик-хан, ван-хан және т.б. титулдарды иеленген тұлғалар болған [9, с. 36]. Қазақстан жеріндегі қала мәдениетін зерттеген К.М. Байпаков археологиялық мәліметтер негізінде осы кезеңде түріктерде мемлекеттік институттардың қалыптасуы ірі қала орталықтарының дамуымен қатар жүрді деген пікірі Н.Н. Козьминнің тұжырымдамасымен үйлесіп тұрса керек [10].

Кеңестік кезеңде түрік мемлекеттігіне қатысты көптеген еңбектер жазған зерттеушілердің бірі А.Н. Бернштам. Ол «Происхождение турок» атты мақаласында ғұндар мен түріктер арасындағы сабақтастықты қарастыра отырып төмендегідей ой білдіреді: «Ғұндар бізге варварлық қоғам ретінде көрінеді. Оларда құлдық кеңінен жайылған. Олармен салыстырғанда түріктерде феодалдық құрылым белгілері болған» [11]. Түріктердің шығу тегі үдерісін зерттеуші феодализм үдерісімен сәйкес келетін этногенездің ерекше түріне жатқызады. Оның ерекше белгілері ретінде, бір жағынан, феодализм жабайылардың жемісі, екінші жағынан, бұл үдеріс шаруашылық қарым-қатынастың айрықша түрі көшпелі мал шаруашылығымен байланыстырылады. Соның нәтижесінде ежелгі түрік мемлекеті «жабайы» тайпалардың ортасында өзіндік бір феодалдық арал болып табылды [11, с. 49-50]. Осылай дей отырып зерттеуші түріктердің мемлекеттілігіне қатысты «аспан елі» деген терминді қолданып өзіндік тұжырымын жасайды. Оның көзқарасын толыққанды жеткізу үшін еңбегінен үзіндіні сол қалыпында беруді жөн көріп отырмыз: «Турецким назывался ал (ел – Ж.Қ.) – союз родовой аристократии и бегства. Названием «турк» господствующий класс «окрестил» то многоплеменное образование, которое известно нам как турецкое государство VI-VIII вв. нашей эры, как «небесный эль». Таким образом, мы считаем, что название «турк», как племенное название, получило своё значение позднее и в первую очередь было названием этого объединения, которое являло собой консо-

лидацию возникающего класса эксплуататоров, выделявшихся из отдельных родов и племен.... После включения в состав турецкого государства тех или иных племён... их беги величаются уже турецкими бегами» [11, с. 47].

Көріп отырғанымыздай, А.Н. Бернштам еңбегінде қалыптасқан формациялық көзқарасты басты назарда ұстаса да, Түрік қағанаты туралы айтқанда мемлекет деген сөзді қолданады.

Ал оның «Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок. VI-VIII вв.» атты еңбегінде түрік мемлекетінің қалыптасуына қатысты келесі жолдар кездеседі: «VI ғ. бастап орын алған таптық қатынас үдерістері VII ғ. соңына қарай халықтың және орхон-енисей түріктері мемлекетінің қалыптасуымен аяқталады» [12, с. 82]. Зерттеушінің ежелгі түрік мемлекетінің қалыптасуына қатысты да өзіндік тұжырымдамасы бар. Мәселен, Түрік қағанатының құрылған уақыты 552 ж. болғандығы белгілі болса да, ол толық мағынадағы мемлекет тек VII ғ. соңында, яғни осы кезде ғана ежелгі түрік халқы туралы айтуға болатындығын алдыға тартады [12, с. 86].

Ең соңында жоғарыда аталған монографиясында ежелгі түрік мемлекетінің сипатына қатысты пікірін толықтыра түседі: «Мемлекеттік бірлестікке енген тайпалар жиынтық ретінде – «ел» тайпалар одағын құрады. Бұл алғашқы қауымдық құрылыс типіндегі бірлестік емес, мемлекеттік құрылымның жабайы түрі болды», деп қорытынды жасайды [12, с. 100].

Л.Н. Гумилевтің ұстазы, тарихи көзқарастарын қалыптастырушы М.И. Артамоновтың еңбектерінде түрлі көшпелі бірлестіктердің тарихы қарастырылып, ерте ортағасырлық көшпелілердегі мемлекеттіліктің қалыптасуы талданған. Зерттеуші негізінен Хазар қағанатын басшылыққа ала отырып, көшпелілерде ерте ортағасырлық кезеңде феодалдық қатынастар қалыптасқандығын жазады [13].

XX ғ. 30 ж. батыс еуропалық және америкалық әдебиетте көшпелілер тарихын зерттеуде ерекше құлшыныс байқалады. Ол зерттеулер түрлі теориялық тұрғылар мен талдау әдістерімен ерекшеленді. Көшпелілер тарихын түсіндіруге бағытталған сондай теориялық-методологиялық тұрғылардың бірі көшпелілер қоғамын қоршаған ортамен байланыстыратын географиялық детерминизм болды. Көшпелілердегі саяси-әлеуметтік қатынастарды осы тұрғы шеңберінде түсіндіруге тырысқан Р. Груссе болды. Оның пікірінше, көшпелілердің миграциясы мен отырқышы елдерді жаулауы табиғи өзгерістерге

байланысты. Жалпы ғалымның тұжырымдамасы бойынша көшпелі империялардың гүлденуі мен күйреуі табиғат катаклизмдерімен ұштасып жатқан [14].

Шет елдік және отандық тарихнамада ерекше пікір-талас тудырған тұжырымды А.Тойнби жасады. Ол көшпелілер қоғамын тарихи дамуға мүмкіндігі жоқ, тарихы жоқ қоғам ретінде түсіндіреді. Оның схемасы бойынша көшпелі-жаулап алушылар құрған империялар, тек отырықшы елдер әлсіреген тұста ғана құрылып, тұрақсыз болған [15].

А. Тойнбидің пікірін сынға алған замандастарының бірі О. Латтимор отырықшылармен салыстырғанда көшпелі қоғамдар даму мүмкіндіктер жағынан шектеулі, бірақ ішкі және сыртқы үрдістер тұрғысынан алғанда оларда тарихи даму байқалады деп жазды. Көшпелі бақташылық жағдайында көшпелі қоғамдардың кейбірі ғана ұйымдасуы жағынан мемлекеттік деңгейге жеткен. Сонымен бірге О. Латтимор олардың өміршеңдігі отырықшы қоғаммен арақатынасы мен ықпалына байланысты болғандығын жазады [16]. Аталған зерттеушінің көзқарасы бойынша көшпелі мемлекеттер өзінің дамуында бірнеше этаптан өткен. Мемлекеттіліктің алғашқы кезеңінде көшпелілер қоғамы толығымен солардан тұрған. Келесі кезеңде орын алған сыртқы жаулап алу соғыстарының негізінде көшпелілер мемлекеті ірі державаға дейін көтеріліп, халқы отырықшылар мен көшпелілерден тұратын күрделі саяси құрылымға айналған. Көшпелілер осы

құрылымның негізін құрап, саяси элита болған. Ал үшінші кезеңде отырықшылыққа ауысқан, жер шаруашылығы мен қала тұрғындарынан салық алып тұрған басқару билік өкілдері біртіндеп өздерінің дәстүрлі шаруашылық пен билікті сақтаған руластарынан ажырай бастайды. Көшпелі басқарудың соңғы кезеңінде аталған үдерістер құрама мемлекеттің күйреуіне әкелген [16, с. 79].

О. Латтимор көшпелілерде ірі мемлекеттік бірлестіктердің қалыптасуын, көшпелі империялардың отырықшы елдерге қарсылығының нәтижесі деп көрсетеді. Сондай ірі империялық құрылым ретінде автор хұндарды атайды [16, с. 81].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде көшпелі қоғамның саяси-әлеуметтік даму мәселесі осы кезеңдегі тарихнамада өзекті тақырыптар қатарында болғандығы туралы қорытынды жасауға болады. Осы уақыттағы кеңестік зерттеушілердің негізгі тұжырымдары бойынша көшпелі қоғамдағы мемлекеттілік таптардың пайда болуы нәтижесінде орын алған. Басты пікірталас ерте ортағасырлық көшпелі мемлекеттер құлиеленушілік немесе феодалдық формацияға жатты ма деген мәселеде жүрді.

Ал осы кезеңдегі шет елдік ғалымдар көшпелілерді отырықшылармен салыстыру тұрғысында жүрді. Олардың ойынша, көшпелілердің саяси-мемлекеттілік жүйесі өздерінің шектеулі арнайы шаруашылығын бір қалыпта ұстау үшін жүргізген соғыстары мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз еткен.

Әдебиеттер

- 1 Ахсанов К.Г. Проблема становления государственности тюрков-кочевников в домонгольский период в отечественной историографии: дисс.... канд. ист. наук. – Казань, 1998. – 157 с.
- 2 Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // Вестник древней истории. – 1938. – №1. – С. 176-203.
- 3 Киселев С.В. Разложение рода и феодализм на Енисее // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1933. Вып. 65.
- 4 Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 642 с.
- 5 Толстов С.П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – М.-Л., 1934. – Вып.103. – С.171-199.
- 6 Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948. – 352 с.
- 7 Толстов С.П. Тирания Абура (Из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.) // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1938. – Т.3. – С. 3-53.
- 8 Козьмин Н.Н. Классовое лицо «Атысы» Йоллыг-Тегина, автора орхонских памятников // Сергею Федоровичу Ольденбургу. Пятидесятилетие научно-общественной деятельности 1882-1932: сборник статей. – Л., 1934. – С. 262-276.
- 9 Козьмин Н.Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме. – Иркутск, 1934. – 148 с.
- 10 Байпаков К.М. Город и степь в эпоху средневековья (по материалам Южного Казахстана и Семиречья) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 336-345.
- 11 Бернштам А.Н. Происхождение тюрков // Проблема истории докапиталистических обществ. – М., 1935. – № 5-6. – С.43-54.
- 12 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI – VIII вв. – М.: – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 207 с.

- 13 Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления северо-западной Хазарии // Советская археология. – 1940. – Т.6. – С. 130-167.
- 14 Груссе Р. Империя степей. История Центральной Азии / пер. В. Мирзаянова. – Казань: Слово, 2012. – 528 с.
- 15 Тойнби, А.Дж. Постигание истории / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
- 16 Шаисламов А.Р. Социальная история номадизма. Проблемы изучения и оценки исторического развития кочевых обществ: дисс. канд. ист. наук. – Казань, 2009. – 182 с.

References

- 1 Ahsanov K.G. Problema stanovenija gosudarstvennosti tjurok-kochevnikov v domongol'skij period v otechestvennoj istoriografii. diss.... kand. ist. nauk. – Kazan', 1998. – 157 s.
- 2 Tolstov S. P. Osnovnye voprosy drevnej istorii Srednej Azii // Vestnik drevnej istorii. – 1938. – №1. – S. 176-203.
- 3 Kiselev S.V. Razlozhenie roda i feodalizm na Enisee // Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury. – 1933. Vyp. 65.
- 4 Kisilev S.V. Drevnjaja istorija Juzhnoj Sibiri. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1951. – 642 s.
- 5 Tolstov S.P. Genezis feodalizma v kochevyh skotovodcheskih obshhestvah // Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury. – M.-L., 1934. – Vyp.103. – S.171-199.
- 6 Tolstov S.P. Drevnij Horezm. – M., 1948. – 352 s.
- 7 Tolstov S.P. Tiranija Abruja (Iz istorii klassovoj bor'by v Sogdiane i tjurkskom kaganate vo vtoroj polovine VI v. n.je.) // Istoricheskie zapiski. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1938. – T.3. – S. 3-53.
- 8 Koz'min N.N. Klassovoe lico «Atysy» Jollyg-Tegina, avtora orhonskih pamjatnikov // Sergeju Fedorovichu Ol'denburgu. Pjatidesjateletiju nauchno-obshhestvennoj dejatel'nosti 1882-1932: sbornik statej. – L., 1934. – S. 262-276.
- 9 Koz'min N.N. K voprosu o turecko-mongol'skom feodalizme. – Irkutsk, 1934. – 148 s.
- 10 Bajpakov K.M. Gorod i step' v jepohu srednevekov'ja (po materialam Juzhnogo Kazahstana i Semirech'ja) // Vzaimodejstvie kochevyh kul'tur i drevnih civilizacij. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – S. 336-345.
- 11 Bernshtam A.N. Proishozhdenie turok // Problema istorii dokapitalisticheskikh obshhestv. – M., 1935. – № 5-6. – S. 43-54.
- 12 Bernshtam A.N. Social'no-jekonomicheskij stroj orhono-enisejskih tjurok VI – VIII vv. – M.; – L.: Izd-vo AN SSSR, 1946. – 207 s.
- 13 Artamonov M.I. Sarkel i nekotorye drugie ukreplenija severo-zapadnoj Hazarii // Sovetskaja arheologija. – 1940. – Т.6. – S. 130-167.
- 14 Grusse R. Imperija stepej. Istoriya Central'noj Azii / per. V. Mirzajanova. – Kazan': Slovo, 2012. – 528 s.
- 15 Tojnbi, A.Dzh. Postizhenie istorii / per. s angl. – M.: Progress, 1991. – 736 s.
- 16 Shaislamov A.R. Social'naja istorija nomadizma. Problemy izuchenija i ocenki istoricheskogo razvitija kochevyh obshhestv: diss. kand. ist. nauk. – Kazan', 2009. – 182 s.